

H. H e i n s o o
(Tartu)

VADJALASTE TERAVILJAKASVATUSE ALAST SÕNAVARA
JA KOMBESTIKKU

1. Põld

Põllumaa nimetused nurmi ja pelto on erineva tähendusvarjundiga. Nad tähistavad ühelt poolt põldu üldse, teiselt poolt aga eraldi mingit kindlat põlluosa. Mati külas ja naaberkülades on üldisema tähendusega sõna nurmi, pelto aga märgib väiksemat maatükki (Ränk 1960 : 88). pelto on sarka M 'Põld on sarg.' nurmeza pelloD on jagettu tōž arvottā Lii 'Nurmes on põllud jagatud ka liisu järgi.' Sageli oli vana-de külapõldude nimetuste üheks osaks -nurmi. Näiteks pihla-ganurmi, taraperänurmi, roojanurmi, kõrpõnurmi ja ainult laddapõlto. Soikkolas ja Ingerimaal esinesid pelto-lõpulisid kohanimed (Ränk 1960 : 88). pelto, se on soikkolaz, meil on nurmi, vadjalaisil on nurmi Lii 'Põld, see on Soikkolas, meil on nurm, vadjalastel on nurm.' Jõgõperä külä ümbruses kasutatakse aga nii pelto kui ka nurmi kogu põllumaa tähenduses.

Põllumaad jagati liisu viskamisega. arpa, pelloD on jagettu arvottā. jeka talol eli ema merkki arvol Lii 'Liisk, põllud on jagatud liisu järgi. Igal talul oli oma märk liisupulgal.' Nn. nõõrimaa puhul mõõdeti peremehele nõõri abil pikk kitsas põlluriba sarka (Ränk 1960 : 90). sarka on pelto Lii 'Sarg on põld.' Mõnes külas esines veel nimetus leuto. elivat pienet sargad / näit juelti leutoD Pum 'Olid väikesed sargad. Neid nimetati leutoD' (Ariste K).

Valdavaks oli põldude kolmeosaline jaotus. rüisnurmi eli keikilla ühes paikkā. jeka peremehell eli ema sarka ...

tein nurmi eli teukovilla alla... ühez nurmez eli i lina M
(VE XIII 160(45)) 'Rukkipeöld oli kõigil ühes kohas. Igal
peremehel oli oma sarg... Teine peöld oli suvivilja all ...
Ühel peöllul oli ka lina.'

2. Põllumaa ette- valmistamisest

Maaviljeluse algaastail tehti põllumaad tule abil. Tä-
napäeva keelejuhid oskavad sellest vähe rääkida. meill ep
peletettu mäta. kapusmäta peletetti Lii 'Meil ei põletatud
maad. Kapsamaad põletati.' ütta mäta soikkolas tehti Luu

'Uut maad tehti Soikkolas.' G. Ränga ja P. Ariste materja-
lides esineb põletatud maa tähistamiseks mitu sõna: serto
'alemaa', čütüz 'kütis' Itsäpäiväs robio 'uudismaal põleta-
tav risu', Volkovitsa külas vene laen karčaka 'kütis' (Ränk
1960 : 88). meccä jürina revitti vällä. sis kane nöret püt

keik peletetti. sis i kucutti serto... M (VE XII 276(7))

'Mets juurtega rebiti välja. Siis need noored puud kõik põ-
letati. Siis kutsutigi serto...' Kütisepeöld oli kasutusel

üks kord, hiljem läks maa võsa alla. Laasimiskirvega (kasu-
ri) lõigati võsa, mättapind purustati maakirvega (Itš res-
sa) (Ränk 1960 : 88). ku.püa le.ikkäB / i pa:nep.ku:vuo pä:-
lè / ... a si.sü.täp.pe.lemä. / ... si.s kö.käkä ko.kiB/..
si.z ä.essäB / a si.s.tšü.lväB e.zrā. /tšü.tühse rü.iä me-il
ep.tšü.lvettu (Mägiste 1956 : 63) 'Lõigatakse haakood ja

pannakse kood maale... aga siis süüdatakse põlema... Siis
aga kõblatakse kõplaga... siis äestatakse, aga siis külva-
takse oder. Kütisemaale meil rukist ei külvatud.'

Maa künti esimest korda viljalõikuse järel. Kesapeöldu
künti ja väetati esimest korda enne jaanipäeva, teist korda
künti enne külvi (Ränk 1960 : 90). mäta čünnetti. lauttaz
lõvvä kõrma valoapgökä, sarkä päle temmatti valo päle Lii

'Maa künti. Laudas lüüakse sõnnikuhanguga koorem, põllule
tõmmati sõnnik peale.' kertamä, piäB mennä nurmē kertamä Luu

'Kordama, tuleb minna nurme kordama /küntut äestama./' plü-

gākā čūnnād. čūnnimmā ja keezimmā mū. puizeḍ i rautēizeḍ. pū-
-hez māmunia vartē. hezettī Luu 'Adraga kūnnad. Kūndsime ja
hestasime /meie/. Puised ja raudsed. Puuške kartulite jaoks.
Āestati.' pū-adrad ja eṭsad eḷtī rautēizeḍ Lii 'Puuadrad ja
otsad olid raudsed.'

3. K U L V

Kevadkülv algas aprillis külvipäeval (tšülvü-päivä). Sellele päevale ei vastanud mingi kindel kalendripäev. tše-
välä ku mäta mõ eli tin, niku mämmälikō verkko, sitä luget-
tī tšülvüpäivä 'Kevadel, kui maas /=maad mõöda/ oli lima,
nagu ämblikuvõrk, seda pesti /=loeti/ külvipäevaks' (Ariste
1969 : 65). kagra čülvettī ain kelmeḡ päivä es čeväd mikku-
lā M (VE IX 3(2)) 'Kaer külvati aina kolm päeva enne keva-
dist nigulapäeva.' Paras odrakülvi aeg oli, kui toomingas
õitses või latikas kudes (Ränk 21960 : 91). čülvettī vehnā
(nissua), vimine ežrā čülvettī, kui mā sōjoneḅ Luu 'Külvati
nisu (nisu), viimasena otra külvati, kui maa soojeneb.' ež-
ra grētinākā üheš čülvettī. kleiverikā tōž Lii 'Otra külva-
ti koos tatraga. Ristikuga ka.' Rukist hakati külvama paas-
päeva (spāssa 14.08.) paiku või rukkimaarjapäeval (28.08)
(Ariste 1969 : 109). rūissā algettī čülvā, eli teine mārja
Lii 'Rukist hakati külvama, oli teine maarja.' mēz-elājēd
ain čülvettī Luu 'Mehed alati külvasid.'

Külvatavad seemned seisid puust, tohust, juurtest või
õlgedest tehtud külimitis. jūriš tehtī čülvivakkēi. petājā
jūrēkā emmeltī... elgessa tōž tehtī Lii 'Juurtest tehti kü-
limitte. Pedaja juurega õmmeldi... Ōlest ka tehti.'

Juhtus ka, et külvamiseks puudus seeme. Sellisel juhul
sai peremees magasiidast laenu. villāmagazi, se eli enne
aikā. sinne pantī sūčüzē villā... čevvāssā, čēl eb ellut
sēmentā, magazista annettī. sis se čülvāB i sūčüzē mahsi sen
tagaž Lii 'Viljamagasi, see oli vanal ajal. Sinna pandi si-
gisel vili... Kevadel, kellel ei olnud seemet, magasinist an-
ti. Siis see külvab ja sügisel maksis selle tagasi.'

Saaki püüti suurendada jumalasõna abil. meill_eli pappi čulaz. tälle vetti keikkilaisa villä. sis_pappi keik ne siunaž. sis piho pantī sinne sekkä, ku peremēz meni sinne pellolē čulvämä, sis teči rissih ette: siunā minū villā ja minū peltoa, keikki ezassi ja keikki onnessi Lii 'Meil oli papp külas. Talle veeti igasugust vilja. Siis papp kõik need õnnistas. Siis pandi peo sinna sekka. Kui peremees läks sinna põllule külvama, siis tegi risti ette: "Õnnista minu vilja ja põldu, kõik osaks ja kõik õnneks."

4. V i l j a l õ i k u s

Ainsaks viljalõikusvahendiks oli vadjalastel veel Teise maailmasõja ajal sirp. sirpikā nitetti villā Lii 'Sirbiga lõigati vilja.' Lõigatud viili seoti vihkudesse. sittuaz vihgod_vizi piihpä. ezrā_vihgot_siomma tšūmmenikkolailē M Vihud seotakse viiest peost. Odravihud seome künnikutesse /kūmmē peotāit kokku/. 'Suvivilja vihud kuivasid viisikutes. teukovillā Lii, teukoleipä M, teuko Pūm 'suvivilī'. teukovillā pietti vizikkoil. kahs vihkuā pantī vassatussā, teizet kahs pantī ettsei vassā i viddež vihko pāvihgoš Kal (VE VII 92(21)) 'Suvivilja hoiti viisikutes kuhjades. Kaks vihku pandi vastakuti, teised kaks pandi otsade vastu ja viies vihk peavihuks.' Kui vihud olid mõned päevad viisikutes kuivanud, siis nad lahutati ja moodustati suuremad kuhjad. kuilas = kuhilas, vihgot_panti kuhilāsē Lii 'Kuhī... vihud pandi kuhja /hakkī/. einākuhilā ei ellud, villā kuhilād elivad Luu 'Heinahakke ei olnud, viljahakid olid.' Viljakuhjadel olid erinevad nimetused: naburikko 'naber', reukko 'rõuk', kāpen 'väike odra-või kaerakuhi'. Kõik need olid koonusekujulised. naburikko on ümarmärkein, kuhjā mōdā Lii 'Naber on ümmargune, kuhja moodi.' vihgot_panti reukko Lii 'Vihud pandi rõuku.' Suviviljast moodustati veel pikki rivisid, asetades vihud paarikaupa üksteise vastu. Vahel pandi latvadele toeks ridvad. Selliseid kuhje kutsuti venepäraselt skirda. kagrad_gzrat kirdalla Luu 'Kaerad ja odrad on kuhjas /rõugus/. Tundmatud polnud ka kār-

bised - retelpuut, retelit, arkki, kozlat, aart või aita (Ränk 1960 : 94 - 95).

Viljalõikusega seotud kombestikku on keelejuhtide mälus säilinud vähe. kuz nitti, sinne vizgatti leivapala Lii 'Kus lõikas, sinna visati leivapala.' kui menti nittämä, sis taz algetti lukkā; siunā jumala nüt meit ja meije viljā, meille rohkūpi tulleis Lii 'Kui mindi lõikama, siis hakati jälle lugema: "Õnnista, Jumal, nüüd meid ja meie vilja, (et) meile rohkem tuleks.' meill_eli sitävīsi, ku menti rūis nittämä, se eli esimein nittemine, siz leikatti leivält kazvo kannikke, vetetti kās ja sargā eccaz i issūsti mālē, sis tehti rissīā ette ja pantī kannikke rüccēsē ja siz algetti nittā, vihkoi tekkā. se leipā vetetti poiz ja sargal sūti Lii 'Meil oli sedaviisi, et kui mindi rukist lõikama, see oli esimene lõikus, siis lõigati leivalt kasvukannikas, võeti kaasa ja sarga otsal istuti maha, siis tehti risti ette ja pandi kannikas rukisse ja siis hakati lõikama, vihku tegema. See leib võeti välja ja põllul söödi.' kui lepetetti nittāmin, meil_emā senē keik nitti, sinne eli jo pannu leivā_palā vizgannu sūmmē, sis kui senē keik lepetetti, sis senē leivā_palā vetti, siz i issūsti ja murtti leivā_palā Lii 'Kui lõpetati lõikamine, meil ema selle kõik lõikas, sinna oli ju pannud leivapala visanud sisse, siis kui selle kõik lõpetas, siis selle leivapala võttis, siis istuti maha ja murti leivapala.'

5. V i l j a p e k s

Vilja peksti rehes. kahel-keļmel taloī eli ühtē rīgā. rīgaza on alaparred ja ülāparred Lii 'Kahel-kolmel talul oli kokku rehi. Rehetoas on alumised parred ja ülemised parred.' rīgā veitetti, ahetti rīgā, primuzloī tapetti Luu 'Rehte veeti, kuivatati rehes, kootidega peksti.'

Esimeseks tööks oli vihkude rabamine vastu rabamisruumi seina, vastu tünni või spetsiaalset peksupinki (jārcū, staqka, karā). Pekstud vihud moodustasid ühe koominamā (Ränk 1960 : 98-99). rīgā on, kuhē ahetā vihgot, kōminas_tapetā primuzloikā Lii 'Rehi on, kuhu ahetakse vihud, rehealuses

pekstakse kootidega.' siz lagottās vihgot kuominā mālēg rait-tisēg Pum (Ariste K) 'Siis laotatakse vihud rehealusesse la-demesse.' teizeļ päivāļ tapetā primuzloikā. primuzloīļ ta-
 pettī Lii 'Teisel päeval pekstakse kootidega. Kootidega peks-ti.' epzeļ tapettī meil kagraD i ezraD Lii 'Hobusega peksti
 meil kaerad ja odrad.' Lühikest aega enne peksumasina kasu-tusele võtmist kasutati reherulli - pelgetuzrulla. Sellega
 peksti vaid kaeru (Ränk 1960 : 100). tapetā, perrā puhasse-mizē jĀB akana Luu 'Pekstakse, peale puhastamise jĀB agan.'
 Pärast pannakse vilja, milles on veel aganaid ja tolmu, hun-nikusse, mida Jõgõperäs ja selle ümbruses kutsuti pahmaZ või vizgehahmaZ. Kokku kogutud vilja hakati tuulama (Ränk 1960: 101). Rukist tuulati spetsiaalse labida abil. puin libic mo-kom, rūiz vizgattī libicalla Lii 'Puulabidas oli selline, ru-kis visati labidaga.' libicākā vizgattī tūlgī vassā Luu 'La-bidaga visati vastu tuult.' Tuulamisel oli abiks ka kobri, pi-ka varrega puulabidas. villā kobrikā on ūvā vizgata Luu 'Vil-ja on k-ga hea visata.' Eestis täitis sama ülesannet väike puukühvel - viskel. Agana- ja kõlkasegust vilja kühveldati mitu korda läbi hõreda ja seejärel läbi tiheda sarja. grōrat-ti, grōxotti või sigla 'sari' (Ränk 1960 :103).

Puhast vilja hoiti aidas. rattiz oiettī villā Lii 'Ai-das hoiti vilja.' akanikos piettī akanā Lii 'Aganikus peeti aganaid.'

6. Sõnavara päritolust

Käsitletud leksikast kuulub suurem osa põllundusliku sõ-navara raudvarra, väiksem osa ilmneb antud tähenduses vaid kontekstis (stanka, karu, jārōū 'peksupink', retelid 'kärbi-sed', ķerrata 'korrata, korduskündi teha', sigla 'sõel, sa-ri'),

Vaieldav on küsimus, millal läänemeresoomlased hakkasid tegelema põllundusega. Y. H. Toivonen (1929 : 238) väidab, et sellega tegeldi juba soome-ugri ühisperioodil. P. Ariste (1955 : 199) usub, et põhielatusalaks sai põllundus I aas-tatuhandel e. m. a., s. o. läänemeresoome-volga ühisperioo-dil. Igatahes on vajja keeles soome-ugri ühiskeelest pärine-

vaid põllunduslikke sõnu vähe. Maastikulistest sõnadest mä (SKES : 351) 'maa', nurmi (SKES : 403), 'põld', sarka (SKES : 976) 'sarg', čütuz (SKES : 976) 'kütis' (tuletusliite -üz abil vanast soome-ugri tüvest), tööriistade nimetustest kõkka (SKES : 239) 'kõblas', teravilja puudutavatest sõnadest elči (Toivonen 1928 : 237) 'õlg', teuko (SKES : 1365) 'su-
vivilvi' (antud tähendusvarjund on hilistekkeline), tappä (SKES : 1230) 'peksta vilja' (onomatopoeetilise algupäraga), ahtä (SKES : 7) 'ahta, kuivama panna'. Antud sõnad on kas üldisema tähendusega või hiljem konkreetse põllundusliku tähenduse omandanud. Enamikus läänemeresoome keeltes ja mõnir-
gates sugulaskeeltes esinevad genuinsetest sõnadest čüntä (SKES : 255) 'künda', čülvä (SKES : 254) 'külvata', piho (SKES : 585) 'peo', kobri (SKES : 226) 'tuulamislabidas', li-
bic (SKES : 852) 'tuulamislabidas', parsi (SKES : 456), pel-
getuz (SKES : 595) 'pahmas', pahmaz (SKES : 456) 'pahmas',
naburikko 'naber', ratiž (SKES : 743) 'ait', nittä (SKES : 379) 'vilja lõigata'. Sel perioodil ilmus keelde juba hulk põllunduslikke põhimõisteid, ehkki ka siin võib esineda lae-
ne. Näiteks nittä sõna on peetud ka germaani laenuks (SKES : 379).

Kokkupuutes baltlastega hakkas põllundus arenema. Kasutusele võeti uusi kultuure, põllutööriistu, keelde tulid laenud äez (Ariste 1955 : 200) 'äke', rulla (SKES : 859) 'põllurull, libistaja', kerrata (SKES : 185) 'korrata, kor-
dusküнди teha', vako (Kalima 1936 : 185) 'vagu', arto (SKES : 3) 'viljakuivatuse sard'. Germaanlastelt on saadud laenud adra (SKES : 29) 'ader', sigla (Joki 1973 : 156) 'sari', pel-
to (SKES : 516) 'põld', leutto (Ariste 1940 : 23) 'väike põllutükk', ? raitti (SKES : 721) 'viljalade', vihko (FUF XIII : 471) 'vihk', akana (SKES : 13) 'agan', ? kuhilas, kulas (SKES : 231) 'hakk'. Vaieldav on teraviljade nimetus-
te päritolu. Enamasti on ebaselge nende kuulumine kas balti või germaani laenude hulka. Nisu (vehnä, nisu) on vana kül-
tuurvili ja võis soomeugrilaste seas olla tuntud juba ühis-
keele ajal (Ariste 1955 : 196). Y. H. Toivonen (1928 : 239) peab nimetust nisu laenuks, ehkki ei oska anda etümoloogiat. Sarnane sõnakuju esineb ka kaugmates sugulaskeeltes. Sama ebaselge on nimetuse vehnä päritolu. Sõna ezra on peetud in-
doeuroopa või balti laenuks (SKES : 420, Joki 1973 : 299).

Samuti on selgusetu sõna rüüz päritolu. A. Ahlqvist peab seda juba uurialaegseks laenuks, J. Kalima (1936) sõna balti laenuna ei esita, küll on aga vastav seisukoht ära toodud mujal (SKES : 856). G. Collinder (1932 : 20) väidab sõnal olevat germaani algupära. Nimetust kagra 'kaer' peetakse üksmeelselt germaani laenuks (Ahlqvist 1875 : 37, SKES : 186).

Slaavi laenude rühm on uuem. Tööriistadest kuuluvad sinna kasuri (Kalima 1952 : 96) 'võsakirves', reza~ressa 'viljader', grõxotti 'sari', primuzla (SKES : 816) 'koot', plüga 'ader', kütist tähistav sõna karčaka, teravilja nimetus grätina 'tatar', viljakuivatussõnadest skirda (SKES : 129) 'piklik viljarõuk', kozlad 'kärbised', rätü (SKES : 58) 'viljalade', kõmina (Kalima 1952 : 53) 'rehi, rehealune', rīga (Kalima 1952 : 51) 'rehi'. Vadjalased tunnevad ka vana läänemeresoomelist nimetust rihi. Fjodor Tumanski kirjutab XVIII sajandil oma Peterburi kubermangu kirjelduses vadjalaste kohta: "Neil polnud oma keeles ilmekat nimetust, et öelda "elumaja", vaid elumaja ja paika, kuhu veetakse vili, nimetatakse ühteviisi rihi (Üpik 1970 : 86).

Vene keelega esineb vadja keelel ka vastupidine side. Vene dialektidesse on läinud vadja sõna parsi, vrd. v парсель (Kalima 1919 : 181).

Enamik vene laene on ühised teiste läänemeresoome keeltega, osa on aga hilisemad ja omased ainult vadjalastele (plüga, grõxotti, kozlad). Vahel esineb vene laen paralleelselt vanemate laenude või genuinsete sõnadega (plüga - ad-ra, skirda - kuhja, karčaka - čütüz).

Osa eelpool toodud sõnavarast on tänapäeval käibelt kadunud ja unustatud, sest nähtused, mida nad tähistavad, on ajalukku vajunud (näiteks kütise- ja alemaa tegemist puudutav leksika), osa on aga samal põhjusel kadumas (viljapeksu-alane). Ainult ligi pool kuulub veel põllunduslikku käibesõnavarasse.

L ü h e n d i d

Ariste K = P. Ariste sõnavarakogu ENSV TA Keele ja Kirjanduse Instituudis, FUF XIII = Setälä, Itš = Itšpäivä, Kal = Kallivere, Lii = Liivtsülä, Luu = Luuditsa, M = Mati, Pum = Pummala, SKES = Suomen kielen etymologinen sanakirja, v = vene, VE = P. Ariste erakogu.

Kirjandus

- A h l q v i s t , A. 1875, Die Kulturwörter der westfinnischen Sprachen, Helsingfors.
- A r i s t e , P. 1940, Etümoloogilisi märkmeid. I - Acta et Commentationes Universitatis Tartuensis B 49 : 1. 1942 /1942/, Tartu.
- A r i s t e , P. 1955, Vanimast läänemereelaste põllundusest keeleliste andmete põhjal. - Tartu Riikliku Ülikooli Toimetised 38, Tallinn.
- A r i s t e , P. 1969, Vadja rahvakalender, Tallinn.
- C o l l i n d e r , B. 1932, Die urgermanischen Lehnwörter im Finnischen, Uppsala-Leipzig.
- J o k i , A. 1973, Uralier und Indogermanen. Die älteren Berührungen zwischen den uralischen und indogermanischen Sprachen. MSFOu 151, Helsinki.
- K a l i m a , J. 1919, Die Ostseefinnischen Lehnwörter im Russischen. MSFOu XLIV, Helsinki.
- K a l i m a , J. 1936, Itämerensuomalaisten kielten balttilaiset lainasanat. SKST 202, Helsinki.
- K a l i m a , J. 1952, Slaavilaisperäinen sanastomme. SKST 243, Helsinki.
- M ä g i s t e , J. 1956, Woten erzählen. Wotische Sprachproben. MSFOu 118, Helsinki.
- R ä n k , G. 1960, Vatjalaiset. SKST 267, Helsinki.
- S e t ä l ä , E. N. 1913, Ältere Bestandteile in den ostseefinnischen sprachen, Helsinki.
- S u o m e n k i e l e n e t y m o l o g i n e n s a n a k i r j a I - VI, Lexica Societatis Fenno-ugricae XII, 1 - XII, 6. Helsinki, 1955, 1958, 1962, 1969, 1975, 1978.
- T o i v o n e n , Y. H. 1928, Über alter und entwicklung des ackerbaus bei den finnisch-ugrischen völkern. - MSFOu LVIII, Helsinki.
- Ö p i k , E. 1970. Vadjalastest ja isuritest XVIII sajandi lõpul, Tallinn.

Х. Хейнсоо
(Тарту)

ПОЛЕВОДЧЕСКАЯ ЛЕКСИКА И ОБЫЧАИ В ВОДСКОМ ЯЗЫКЕ

Резюме

В водском полеводческом быту имели распространения из зерновых культур рожь, овес, ячмень, пшеница и греча. Из описываемых слов имеют большинство прямое полеводческое применение, а некоторые употребляются и в других значениях.

Половина данной лексики в активном применении и в наше время, а часть из них означает историю полеводства.

Рядом с коренными словами имеются в полеводческой терминологии и много названия балтийского, германского и славянского происхождения. Происхождение названия основных зерновых культур не ясно.